

KNAPP ÉVA

Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az *Officium Rákóczianum* története II.

Kiadástörténet

Az *Officium Rákóczianum* kiadástörténetének tisztázására már több kísérlet történt. A legnagyobb nehézséget itt az okozza, hogy a különböző kiadások példányai számos különféle helyen található, illetve csak bibliográfiából ismertek. A tévesen feltételezett (pl. 1660: Kassa), csak bibliográfiából ismert, forrás- és példányjelzés nélküli és az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó kiadásokat figyelmen kívül hagyva összeállítottam a kiadások kronologikus jegyzékét. Az említett szempontoknak megfelelően a katalógusba nem vettem fel a Sommervogel által Szorsa Mihály neve alatt közölt, de az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó, továbbá a korabeli forrásból vagy példányból nem ismert, illetőleg a pusztán editio-jelzésből kikövetkeztethető kiadásokat.

Így az 1693–1882 közötti időszakból összesen 84 különböző kiadást vettem számba. A kiadások száma ennél több lehetett. Holl Béla, akinek közöletlen bibliográfiájával katalógusomat nem tudtam összevetni, 1955-ben részletezés nélkül 63, az Új Magyar Irodalmi Lexikon címszavában 82 kiadást említ.⁶⁹ Valószínű, hogy az átfedések mellett mindkét bibliográfiában vannak a másikból hiányzó leírások. Ezen kívül további kiadások is feltételezhetők, ami jelzi, hogy az anyaggyűjtés nem tekinthető lezártnak. A műfaji előzmények és a források áttekintése alapján például 1693 előtt legkevesebb három, 1693 után pedig a kiadások átlagos időbeli eloszlását alapul véve tíznél több, jelenleg ismeretlen kiadással lehet számolni. A katalógus (l. Függelék) 84 tételéből 78 kiadás példány szerint ismert, s mindössze hat kiadás szerepel benne olyan egykorú forrásadat alapján, ami biztosan konkrét kiadást takar.

Az *Officium Rákóczianum*ok címadását a címváltozatok alapján öt típusba lehet sorolni, amelyek a kiadástörténet szakaszaira is jól rávilágítanak. Ezek a következők:

⁶⁹ HOLL: *i. h.* 1955. 405.; HOLL Béla: *Officium Rakoczianum*. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. 2. köt. Bp. 1994. 1504.; Az egyes kiadásokra külön nem hivatkozunk, azok a Függelékben megtalálhatók. A források alapján további kiadások is feltételezhetők: így például a Magyar Országos Levéltár E 152 Acta Jesuitica 237. doboz 12. t. 4. sz. adatai alapján.

1. A cím első, meghatározó eleme az *Officium Rákóczianum* megjelölés. A latin kiadásoknál 1693–1882 között, a magyar nyelvűeknél 1756–1825 között ez a leggyakoribb megoldás. A főcím után a barokk gyakorlatnak megfelelően rendszerint a kiadvány tartalmát részletező alcím következik.

2. Az *Officium Rákóczianum* megjelölés a második helyre szorul vissza, alcímmé válik. Pontosítja a főcímet, s ezzel a kiadványt belehelyezi a kiadások sorába. Ilyen a ma ismert első zágrábi kiadás egyelőre csak forrásadatból ismert címmegjelölése, ami egyben utal az összeállítás előzményére: „Manuale, cuius titulus *Officium Rakoczianum*” (1715).⁷⁰ Más esetben a későbbi zágrábi kiadások alcímének (*Officium Rakoczianum, in quo continentur exercitia ordinaria Homini Christiani*. 1737.) egy része főcímmé lépett elő, mint például az 1749-es müncheni kiadásban: *Exercitia ordinaria Homini Christiani, vulgo Officium Rakoczianum*. A latin kiadásokon kívül hasonló megoldás figyelhető meg néhány magyar nyelvű kiadásban is: *Szép ajtatosságokkal tellyes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* (1756). Kiadástörténeti szempontból ez a típus egyrészt tükrözi a címet megújító szándékot, másrészt jelzi a folyamatos kötődést a közismert *Officium Rákóczianum* megjelöléshez.

3. Német nyelvű kiadásokban tűnik fel az a változat, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölést az alcím lefordítja: *Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ...* (1773). Később ez a megoldás tovább módosult, az *Officium Rákóczianum* elem eltűnt és főcímként megmaradt a korábbi alcím: *Rakoczianisches Gebetbuch* (1817).

4. Az előbbi típus változata, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölés a kiadvány nyelvére utaló kifejezéssel bővül és többnyire nemzeti nyelvű helyesírásban szerepel: *Magyar Officium Rákóczyánium ...* (1800). Az utóbbi két típus csak nemzeti nyelvű kiadásokban figyelhető meg a XVIII. század utolsó harmadától.

5. Külön kell választani azoknak a kiadványoknak a címét, amelyek különféle imádságösszeállításokból, elsősorban az *Officium Rákóczianum*ból tartalmazzanak kivonatokat. Itt a főcím sohasem az *Officium Rákóczianum*, az alcím pedig mindig hangsúlyozza a kivonatolás tényét: *Vade mecum. Id est: Libellus precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commoditate preces variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur* (1761). Ez a forma a XVIII. század második felétől jelenik meg, s mutatja az igényt, melynek hatására az imádságoskönyv tartalmilag és szerkezetileg egyaránt jelentősen módosul, illetve forrása lesz új típusú összeállításoknak.

A címadás változásának vizsgálata lehetőséget adott a kiadástörténet három szakaszának elkülönítésére: I. A XVII. századi forrásokkal a műfaji előzményekkel közvetlen kapcsolatot mutató kiadások a XVIII. század második évtizedéig jelentek meg. II. A kiadások fénykora a XVIII. század hetvenes éveig

⁷⁰ Grada za povijest školskog i književnog rada Isusovačkoga Kolegija u Zagrebu (1606–1772). Priopcio: Franjo FANCEV. Zagreb, 1934. 169.

tart. III. A kivonatos változatok, a nemzeti nyelvű és a jelentősen módosított tartalmú kiadások fokozatos térnyerése a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig követhető nyomon.

A kiadások időbeli megoszlása hasonló korszakolást eredményezett. Az egyetlen XVII. századi kiadás mellett 1720 előtt mindössze három kiadást ismerünk. A 71 XVIII. századi kiadás többsége, 51 kiadás, 1721–1780 között láttott napvilágot. Az 1781–1882 közötti száz évből 28 kiadás ismert. A kiadások időrendjét bemutató táblázatból lemérhető az *Officium Rákóczianum* 1721–1780 között folyamatosan növekvő kedveltsége, amit II. József uralkodása alatt hirtelen visszaesés, majd a kiadások számának átmeneti emelkedése követett 1800-ig. (2. Táblázat) A XIX. században az összeállítás népszerűsége jelentősen csökkent. Ennek oka egyrészt a társulati használói kör és e kör szélesebb rétegek ízlését alakító kisugárzásának megszűnése a jozefinista egyházpolitika következtében. Másrészt a XIX. század elejétől megfigyelhető egy új típusú vallásos irodalom térnyerése, melynek következtében nem az officium formára épülő áhítati könyvek váltak népszerűvé.

2. táblázat

Az Officium Rákóczianum-kiadások időbeli megoszlása

Idő	–1720	1721–30	1731–40	1741–50	1751–60	1761–70	1771–80	1781–90	1791–1800
Kiad. sz.	4	3	7	8	10	11	12	5	11
Idő	1801–10	1811–20	1821–30	1831–	é. n.				
Kiad. sz.	5	2	2	3	1				

A kiadványok többségén szerepel editio-jelzés. Ezek kisebb részben konkrét számadatok, nagyobb részben általában jelzik a korábbi kiadások nagy számát, az összeállítás kedveltségét. A kiadásjelzések folyamatosan utalnak a kiadványok tartalmi változására, bővítésére, javítására. A konkrét adatok egy-egy megjelenési helyhez és nyomdához, valamint ezen belül az azonos nyelvű kiadásokhoz kötődnek. Így például a kassai jezsuita nyomdából kikerült magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*okról tudjuk, hogy 1767-ben a harmadik, 1771-ben a negyedik kiadásuk készült el. A konkrét adatokat nem rögzítő kiadásjelzések elsősorban az új kiadás felértékelését szolgálták: a nagyszombati latin kiadásokat legtöbbször az „omnibus prioribus auctior et locupletior” (1693, 1730, 1742, 1749, 1757, 1761 stb.), a kassai magyar kiadásokat „a gáncaiból ki-tisztítván, meg-gyarapítván” (1756, 1767), egy-egy pesti kiadást pedig „a mostani norma szerint meg-bővítvén” (1789) megjegyzéssel adták ki.

A megjelenési helyek két nagy csoportra oszthatók: a kiadások nagyobb része, 67 kiadás magyarországi vagy a magyar koronához tartozó nyomdahelyeken, kisebb része (15) külföldön készült. (Két esetben a megjelenési hely és nyomda nem állapítható meg.) A hazai megjelenési helyek közül Nagyszombat,

Zágráb, Kassa és Kolozsvár jezsuita nyomdáiban az 1693–1773 közötti 80 évben összesen 38 kiadás készült. Ez azt jelenti, hogy a fenti időszakban átlagosan csaknem két évente jelent meg egy-egy jezsuita kiadású *Officium Rákóczianum*. A 38 kiadás földrajzi és időbeli megoszlása a következő:

Nagyszombat	1693–1772:	15 kiadás
Zágráb	1715–1772:	9 kiadás
Kassa	1730–1773:	8 kiadás
Kolozsvár	1737–1773:	6 kiadás

A további hazai nyomdahelyeken, így a Budán, Győrben, Pesten, Pozsonyban és Nyitrán megjelent kiadásoknál a közvetlen jezsuita ösztönzés nem mutatható ki. A hazai kiadások közül egyedül a zágrábiak kötődtek konkrét társulathoz: 1705–1808 között összesen 13 kiadás jelent meg itt a jezsuita szervezésű zágrábi Gyümölcsoltó Boldogasszony társulat xéniumaként.

A külföldi megjelenési helyek mutatják a mű elsődleges befogadását a német nyelvterületen: Steyrben 1732-ben, Münchenben 1749-ben, Bécsben 1752–1855 között, Grazban 1773-ban, Augsburgban 1817-ben jelent meg, összesen 13 kiadásban. A müncheni kiadás zágrábi, a bécsi kiadások nagyszombati közvetítéssel készülhettek. A müncheni kiadásnál erre utal a már említett cím, amely a zágrábi kiadások alcíméből származik, a bécsi kiadásoknál pedig az, hogy a nagyszombati jezsuita nyomdában készült *Officium Rákóczianumok* egy részét Bécsben adták el, s a megnövekedett kereslet miatt érdemes volt a könyvet ott is kinyomtatni.

A külföldi kiadásoknál nem szabad megfeledkezni a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózatáról. E kiadások egy része jezsuita szervezésű társulatokhoz kötődött: így például a steyri kiadás a helyi Nagyboldogasszony társulat, a bécsi kiadások közül pedig az 1752-es a bécsi jezsuita kollégiumban működő Nagyboldogasszony társulat xéniumaként jelent meg.

A német nyelvterületen kívül egy-egy galíciai és itáliai kiadást ismerünk. Az 1780-as poczaiovi (Počajev) kiadás a címlap megjegyzése szerint az 1749-es nagyszombati latin kiadás alapján jelent meg.⁷¹ Az 1806-os velencei kiadás a zágrábi *Officium Rákóczianumok* kisugárzó hatására utal. Az összekötő kapocs itt minden bizonnyal a zágrábi kiadások egy részének Velencéből származó rézmetszet-sorozata volt.

A hazai és külföldi kiadások időrendje a kiadástörténet korábban megállapított három szakaszát tükrözi. Amikor 1721–1780 között itthon a legtöbb kiadás (41) készült, a külföldi nyomdák is ekkor vállalkoztak a leggyakrabban a kiadásra (10). Ugyanez figyelhető meg a nemzeti nyelvű kiadásoknál. Míg a latin kiadások 1693–1882 között folyamatosan követik egymást (65 kiadás), a 16 magyar kiadás az 1732–1825, a 3 német nyelvű⁷² pedig az 1773–1817 közötti

⁷¹ „Olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae ...”

⁷² Holl Béla nyolc német kiadásra utal. HOLL: *i. h.* 1994. 1504.

időszakban látott napvilágot. Valószínű azonban, hogy magyar és német kiadások már korábban is megjelentek, de a latinnál alacsonyabb példányszámban és annyira elhasználódtak, hogy példányok nem maradtak fenn. Erre utal egy korábban ismeretlen magyar kiadás 1992-ben előkerült csonka példánya is.⁷³ A példány szerint ismert magyar nyelvű kiadások Budán (1732, 1746, 1756, 1790, 1800, 1817, 1825), Kassán (1756, 1767, 1771, 1791), Győrben (1756, 1757–1760), Pesten (1789, 1800) és Pozsony–Pest (1798) impresszummal jelentek meg.

A német nyelvű *Officium Rákóczianum* keletkezéséről keveset tudunk. A viszonylag késői időszakból adathozható kiadványokon mindössze két, ebből a szempontból értelmezhető megjegyzés található. Az 1773-as grazi kiadás a címlap szerint harmadik kiadás, az 1817-es augsburgi kiadáson pedig az olvasható, hogy az első német fordítás 1807-ben jelent meg.⁷⁴ A két, első látásra egymásnak ellentmondó adat azt jelzi, hogy az összeállításnak nem csupán egy német fordítása készülhetett, s ezek egymástól független, külön kiadássorozatot alkottak. Mindkét adat azt valószínűsíti, hogy a XVIII. század második harmada előtt német nyelvű kiadás nem jelent meg. Ennek ugyanis feltétele volt a latin *Officium Rákóczianum* megismerése, illetőleg megjelentetése a német nyelvterületen.

Mindez azt mutatja, hogy a hiányos adatsorok miatt még nem lehet vállalkozni a teljes kiadástörténet bemutatására, s számítani kell arra, hogy a hazai és külföldi köz- és magángyűjteményekből további kiadások kerülnek elő. Az *Officium Rákóczianum* széles körű közép-európai elterjedése szorosan összefügg a rendi közvetítéssel, a különböző típusú szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, valamint a műnek a legkedveltebb XVII–XVIII. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival és a különféle speciális szükségletekhez messzemenően alkalmazható szerkezetével.

Illusztrációk

Az *Officium Rákóczianum* kiadásainak mintegy felét különféle illusztrációk díszítik. Ezek lehetőséget adnak egy közkedvelt barokk imádságoskönyv folyamatosan változó képanyagának bemutatására. Az illusztrációk különböző technikával készültek, s eltérő számban találhatók a kiadásokban. Az elhelyezés lehetőségei a következők:

A leggyakoribb megoldás, amikor a címlap elé egy rézmetszetet kötöttek. Ez soha nem tartalmazza a kiadvány címét és/vagy impresszum-adatait, azaz nem díszcímlap, hanem címlapelőzék. A díszítésen, a figyelemfelkeltésen kívül szerepe az volt, hogy tájékoztatta a használót az összeállítás imádságoskönyv jellegéről. A címlapelőzékek ikonográfiai szempontból három típusba sorolhatók:

⁷³ A kötet tulajdonosa Dr. Ábrahám Imre ny. tanár, Pannonhalma.

⁷⁴ „Erste deutsche Übersetzung 1807.”

1. A képen Szűz Mária mint patrona Regni trónol uralkodói díszben, karjában az áldó gyermek Jézussal. Alatta többnyire az ország (Magyarország, Horvátország) vagy a mecénás címere, más alkalommal két egymás mellé helyezett címer (Magyarorszáé és a Rákóczi családé) kapott helyet. A feliratok egyrészt jelzik a kép témáját („Regina Patrona Ungariae”, „Regina Patrona Croatiae”),⁷⁵ másrészt jelmondatszerű tanácsot („pietas ad omnia utilis”) tartalmaznak.

2. A társulati ajándékkönyvként megjelent kiadásokban előfordul, hogy a címlapelőzők utal az adott társulatra. Így például az 1752-es bécsi kiadás Franz Leopold Schmitner által készített címlapelőzőké az álló Istenanyát ábrázolja, felirata a bécsi jezsuita kollégiumban működő Sodalitas Majorra hivatkozik.⁷⁶

3. A változó használói igényhez alkalmazkodnak azok a XIX. századi címlapelőzőké, amelyeken a hit, remény, szeretet allegorikus kompozícióban jelenik meg. Ezeknek a lapoknak nincs közvetlen kapcsolata a könyv tartalmával, s főltehetően másodlagosan használták fel őket.⁷⁷

A kiadások több mint egyharmadában a címlap előtti metszeten kívül további illusztrációk szerepelnek. Ezek tudatosan megkomponált együttesek, amelyek az összeállítás tartalmi és szerkezeti egységeihez kapcsolódnak. Elsődleges céljuk a szövegrészek megvilágítása, a tartalom képi megjelenítése és az áhítat elmélyítése. A latin kiadásokat többnyire rézmetszetű, a magyar nyelvűeket fametszetű sorozatok díszítik. Ez arra utal, hogy a különböző nyelvű kiadásokat részben más társadalmi rétegeknek szánták. A réz- és fametszetek technikai színvonala és ikonográfiája egyaránt eltérő. A magasabb használói körnek szóló latin nyelvű kiadások rézmetszetű illusztrációi összetettebbek, kidolgozottabbak, szemben a szélesebb rétegeknek szánt nemzeti nyelvű nyomtatványok fametszeteinek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

A kiadástörténetben több rézmetszetű sorozat különíthető el egymástól. Ezek a megjelenés időrendjében a következők:

1. A legkorábbi egy 1726-ban Nagyszombatban megjelent szignálatlan sorozat, amely címlapelőzőkből és további öt, egyszerű keretezésű, a Szentháromságot, a lorettói Szűz Máriát, Szent Józsefet, az őrangyalt és egy purgatóriumi jelenetet ábrázoló lapból áll. A sorozat egy kéztől származik, darabjait a kötet megfelelő szerkezeti egységei elé illesztették. Ugyanennek a sorozatnak az erősen lekopott rézlapokról készített levonatai tűnnek fel az 1732-ben Steyrben

⁷⁵ Ilyen címlap előzők szerepel például az *Officium Rakocinianum ... Tyrnaviae*, Typ. Acad. 1753. kiadásban. A „Pietas ad omnia utilis” jelmondattal az 1705-ben a jezsuiták által II. Rákóczi Ferenc tiszteletére Kolozsvár főterén felállított diadalkapun is találkozunk. A diadalkapu leírását közli: GALAVICS: *i. m.* 1980. 483–487.

⁷⁶ *Officium Rakocinianum ... Viennae*, Kaliwoda. 1752.

⁷⁷ *Officium Rakocinianum seu Varia Pietatis Exercitia Hominis Catholici*. Budae, Typ. R. Univ. Hung. 1821.

a Joseph Grünenwald nyomdájában megjelent kiadásban. Később nem találkozzunk ezzel a sorozattal.⁷⁸

2. A zágrábi kiadásokban egy címlapelőzékéből és négy rézmetszetből álló sorozat található. Az 1737-es kiadásban az öt metszet közül négyen a „Soror Isabella P. F.” szignatura vagy ennek rövidített változata olvasható.⁷⁹ (1. kép) A stílus alapján bizonyosra vehető, hogy az ötödik metszetet is ugyanaz a kéz készítette. Az 1750-es kiadás hiányos példányában az illusztrációsorozatból ugyanettől a kéztől három szignált metszet található.⁸⁰ Ezek témájukat tekintve azonosak az 1737-es sorozat megfelelő darabjaival, szerkezetük azonban némi eltérést mutat. (2–3. kép) Az 1754-es kiadásban már csak a sorozat második, egyedüli szignált tagja azonos az 1737-es sorozat megfelelő darabjával, a többi négy lap az előző kiadások metszeteinek újrametszett változata.⁸¹ Az 1794-es kiadásban a sorozat egy további, eddig nem szereplő szignálatlan taggal bővült, amely a címlapon kapott helyet.⁸² Itt csupán az utolsó metszet szignált, amely kompozícióját tekintve az 1737-es és az 1750-es kiadás megfelelő lapjára megy vissza. (4–5–6. kép) 1798-ban a sorozat már hat taggal tűnik fel, szignált lap itt nem található, s mindegyik metszet a korábbi szignált lapok egyikének gyenge minőségű, helyenként torzítva újrametszett változata.⁸³

A lapok részben eltérő keretezése, a változatok jelenléte és az 1737-es sorozat negyedik, Krisztus a pokol tornácán témájú képének (7. kép) kicserélődése az Ezekiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről témájú ábrázolásra (8. kép) egyaránt arra utal, hogy az eddig azonosítatlan női rézmetsző nem az *Officium Rakoczianum* számára készítette a sorozatot. A metsző, Isabella Piccini (Picina) egyike a nem túl nagy számú XVII. századi női rézmetszőknek. Giacomo Piccini rézmetsző lánya és tanítványa volt, s a velencei Santa Croce konvent apácájaként fejtette ki széles körű rézmetsző tevékenységét 1665–1692 között. Saját elképzelése és idegen előképek alapján egyaránt dolgozott.⁸⁴ Az *Officium Rakoczianum* illusztrálására felhasznált rézlapok 1737-ben már kopotak voltak, ezért volt szükség a későbbi át- és újrametszésekre.

3. Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző címlapelőzékéből és kilenc metszetből álló sorozata a nagyszombati kiadások egy részét díszíti (1749, 1753)⁸⁵. Szignatura csak a Regina Patrona Hungariae feliratú címlapelőzéken olvasható, mégis bizonyosra vehető, hogy az egész sorozatot Schmitner készítette: a soro-

⁷⁸ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1726.; Officium Rakoczianum ... Styrae, J. Grünenwald 1732.*

⁷⁹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, J. M. Sattner 1737.*

⁸⁰ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1750.*

⁸¹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1754.*

⁸² *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1794.*

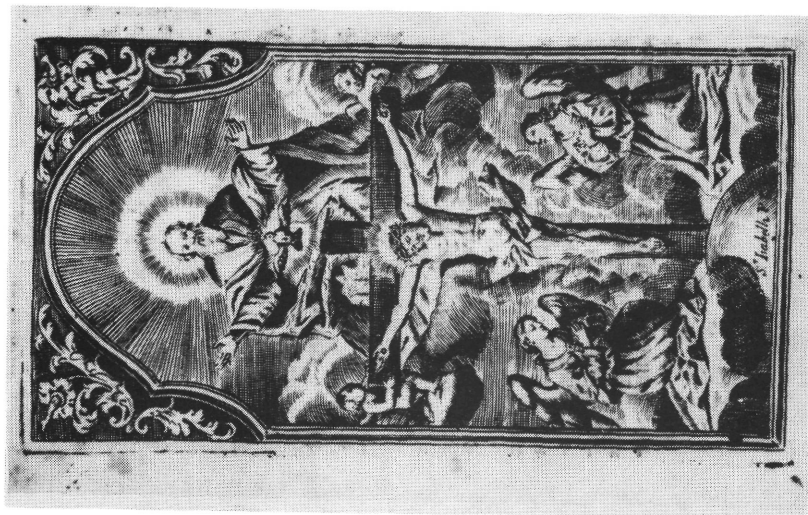
⁸³ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1798.*

⁸⁴ THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. 26. Leipzig, 1932. 581.

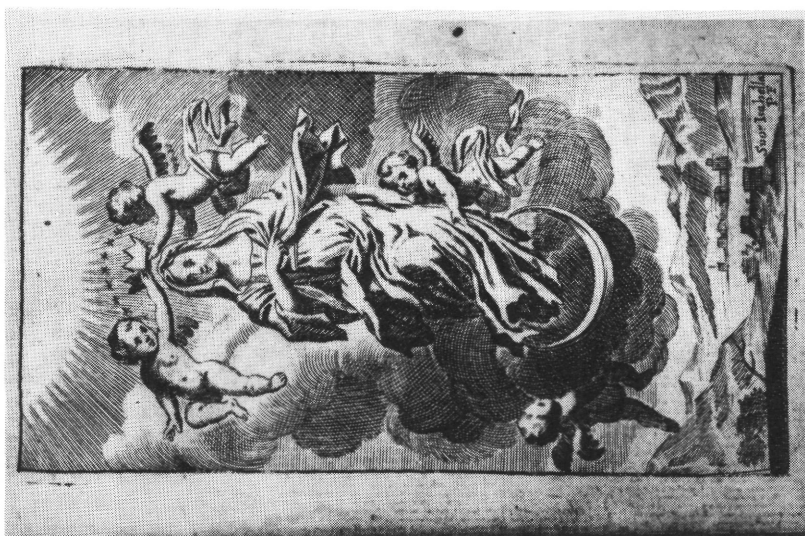
⁸⁵ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1749.; Officium Rakoczianum ... 1753.*

2 *Officium Rákóczianum, Zagrabiae*
1737. 81. l. elé kötve: *Isabella Piccini*:
Mária a Holdcsarlón – rézmetszet

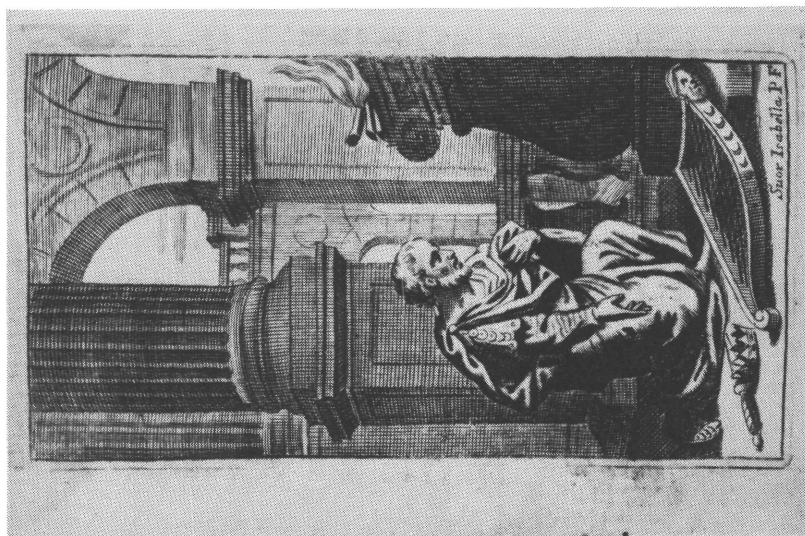
1 *Officium Rákóczianum, Zagrabiae 1737.*
1. l. elé kötve: *Isabella Piccini*:
Szentháromság – rézmetszet

3 *Officium Rakocianum, Zagrabiae 1750. 80. l.: Isabella Piccini: Mária a Holdszarlón – rézmetszet*

4 *Officium Rakocianum, Zagrabiae 1737. 353. l. elé kötve: Isabella Piccini: Bűnbánó Dávid király – rézmetszet*

6 Officium Rakoczinum, Zagrabiae 1794.

314. l.: Isabella Piccini:

Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

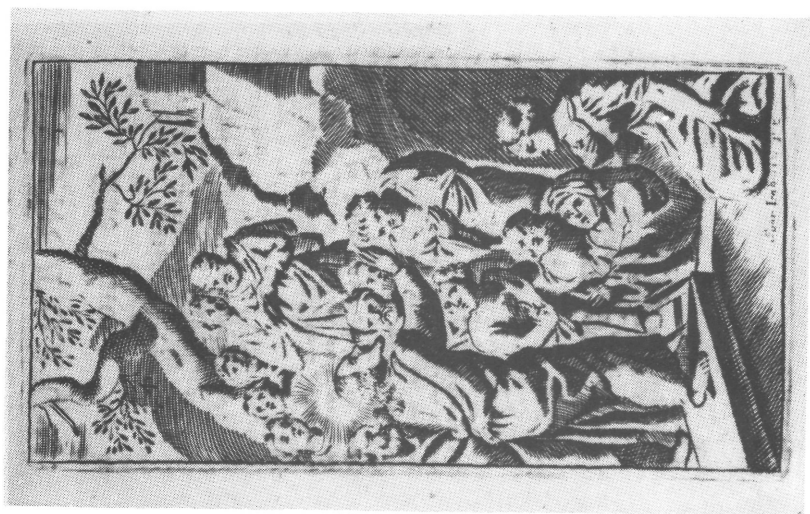
5 Officium Rakoczinum, Zagrabiae 1750.

352. l.: Isabella Piccini:

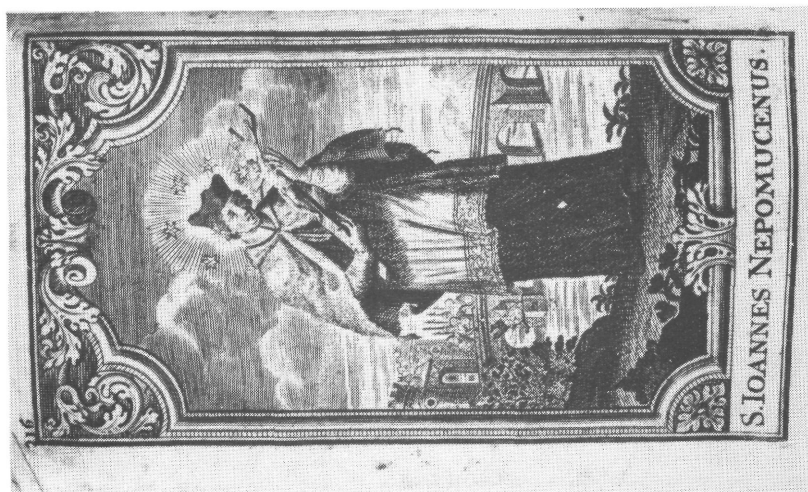
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

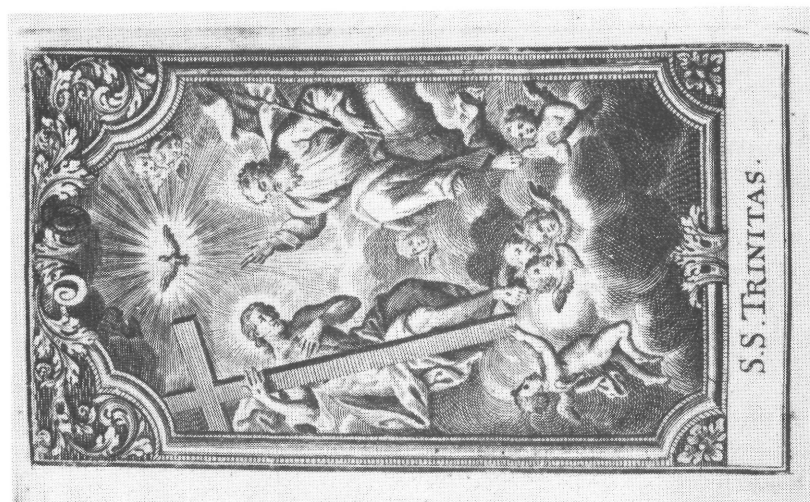
8 Officium Rakocizianum, Zagrabiae 1750.
320. l.: Isabella Piccini: Ezekiel proféta látó-
mása a csontokkal teli mezőről – rézmetszet

7 Officium Rakocizianum, Zagrabiae
1737. 321. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Krisztus a pokol tornácán – rézmetszet

10 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 216. l.: Franz Leopold Schmitner:
Nepomuki Szent János – rézmetszet

9 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 1 l. előtt: Franz Leopold
Schmitner: Szentháromság – rézmetszet

zat egy stílusban készült tagjain latin felirat, s a lapokat azonos, barokk képkeret imitáció keretezi. (9–10. kép) A korábban említett 1726-os nagyszombati sorozat szignálatlan darabjai nem tekinthetők a Schmitner-lapok előképeinek, mivel mindkét sorozat önálló kompozíciós elképzelést tükröz.

4. A Schmitner-sorozat rézlapjai az 1760-as években tönkremehettek, ezért a nagyszombati nyomda egy másik, kisebb tehetségű rézmetszőt bízott meg az újabb sorozat elkészítésével. Ez a sorozat – már kissé kopott formában – 1772-ben tűnik fel először:⁸⁶ címlapelőzékéből és 12 képből áll. Megállapítható, hogy ez az új témájú lapok kivételével (Loyola Ignác, Xavéri Ferenc, Gonzaga Alajos) a Schmitner-sorozat alapján készült, s a barokk képkeretet rokokó keretezés váltotta fel. A feliratok a képek témáját nevezik meg. A 13 tagú sorozatból két teljes rézlapegyüttes állt rendelkezésre. Az egyik sorozat Winkler ugyancsak 13 tagú sorozata is lehetett, mivel a nagyszombati nyomda 1773-as felosztási leltárában a tizenkettedrét formátumú *Officium Rákóczianum*nak 26 képe szerepel, összesen 2 forint értékben.⁸⁷ Ezt a viszonylag alacsony árat a rézlapok föltehető kopottsága, illetve alacsony kvalitása magyarázza.

5. A budai kiadásokban 1779-től⁸⁸ tűnik fel Johann Christoph Winkler bécsi rézmetsző 13 tagú sorozata, amit az 1800 körüli évekig használtak. A rokokó keretezésű lapok Schmitner metszeteinek felhasználásával készültek. A rézlapok kopása jól nyomon követhető a kiadásokban. A levonatok egy része már 1783-ban⁸⁹ a rézlapok átmetszéséről tanúskodik. Winkler halálozási évét (1770 körül, más adat szerint 1774 után)⁹⁰ figyelembe véve nem lehetetlen, hogy a sorozat már jóval a ma ismert első feltűnése előtt készült. A sorozat erősen lekopott egyes darabjai az 1800-as budai kiadásban szerepelnek utoljára, s keverednek az 1772-es szignálatlan sorozat tagjaival.⁹¹

6. Ságghy Ferenc, a budai Egyetemi nyomda gondnoka 1805-ben szerződést kötött a Bécsben dolgozó Czetter Sámuellel tíz rézmetszet elkészítésére az *Officium Rákóczianum*, a *Liliomkertecske* és az *Ajtatos imádságok* új kiadásaihoz. Minden rézlemezről 6000 levonatot rendelt, a címlapokat Falka Sámuel metszette. Ez a sorozat 1806-tól jelent meg, majd ennek hat tagból álló változatát Watts János sztereotípia eljárásához Lehnhardt Sámuel pesti réz- és acélmetsző tette alkalmassá.⁹²

A magyar nyelvű kiadásokban a XVIII. század közepétől a rézmetszetek helyett fametszetek szerepelnek. Az általában a hat tagú sorozatot egy-egy nyomda (pl. Győr, Streibig) duckészletéből esetlegesen válogatták össze és a kötet tartalmának megfelelően illesztették a nagyobb szerkezeti egységek elé.⁹³ A használók igényel-

⁸⁶ *Officium Rakocianum ... Tyrnaviae, Acad. 1772.*

⁸⁷ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 188., 135. jegyzet.

⁸⁸ *Officium Rakocianum ... Budae, Typ. Univ. 1779.*

⁸⁹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1783.*

⁹⁰ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története.* Bp. 1951. 36.

⁹¹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1800.; Officium Rakocianum ... 1772.*

⁹² IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 116., 123., 150.

⁹³ *Szép Ajtatoságokkal telyes könyv ... 1756.*

hették ezeket az illusztrációkat. Az illusztrált kiadások magas aránya mellett erre utal, hogy a gyakori használat nyomait viselő példányokba a tartalomhoz illeszkedő újabb képeket ragasztottak be, illetve utólag kézzel kiszínezték az illusztrációkat.⁹⁴

* * *

Az *Officium Rákóczianum* lehetőséget adott egy hosszú időn át megjelentetett népszerű imádságoskönyv létrejöttének, sajátosságainak, kiadástörténetének, valamint a szöveg- és képanyag változásának bemutatására. A XVIII. századi kiadások példányait az autopszia tanúsága szerint tartósan használták, s csak a XIX. századi kötetek egy része bizonyult viszonylag érintetlennek. A kézzel kiszínezett metszetillusztrációk, az elszíneződött, töredezett lapszélék, a széteső kötések, a lapok közé behelyezett szentképek és leprévelt növények, a hiányzó oldalak és ívek, a tulajdonosi és használói bejegyzések, valamint a kézzel beírt imádságsszövegek egyaránt jelzik, hogy az *Officium Rákóczianum* népszerűségét és jelentőségét tekintve magyar viszonylatban bátran odaállítható például Wilhelm Nakatenus *Himmlisch Palm-Gärtlein* című, 1662-től a XX. századig több mint 600 kiadást megért, hasonló tartalmú összeállítás mellé.⁹⁵

A kiadások többnyelvűsége és viszonylag alacsony eladási ára biztosította, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegeihez eljusson ez az összeállítás. 1702–1705 között a nagyszombati nyomda bécsi könyvkereskedőjénél az *Officium Rákóczianum* a legkeresettebb nagyszombati kiadványok között szerepelt, mivel a legtöbb példányt ebből vásárolták 30 krajcáros áron. Ez az ár 1773-ra sem emelkedett jelentősen: a nagyszombati jezsuita nyomda könyvraktári leltára szerint egy bekötött példány ára 51 krajcár volt.⁹⁶

Az imádságoskönyv kiterjedt hatástörténetének bemutatása külön tanulmány feladata. Itt csupán két további adattal hívjuk fel a figyelmet az összeállítás művelődéstörténeti jelentőségére. A nagyszombati általános papnevelő növendékei a noviciátus után a XVIII. században az *Officium Rákóczianum* szövege alapján tették le a professio fideit az intézmény előírásainak betartására.⁹⁷ A XVIII. századi imádságoskönyvek között kevés olyan található, melyben ne szerepelne minden valószínűség szerint az *Officium Rákóczianumból* átvett szövegek. Így például az 1780-ban Egerben megjelent *Lelki fegyverházban* az a magyar nyelvű szent József kisofficium található, ami a magyar nyelvű *Officium Rákóczianumban* is szerepel.⁹⁸

⁹⁴ *Officium Rakoczianum* ... 1772. példány: BEK 04106.; *Officium Rakoczianum* ... 1800. példány: BEK Ae 4190.

⁹⁵ KÜPPERS, Kurt: *Das Himmlisch Palm-Gärtlein des Wilhelm Nakatenus SJ (1617–1682)*. Regensburg, 1981.; *A szakolcai jezsuita rendház töredékes könyvtárjegyzéke, 1786.*: „Elenchus librorum in Cruda: Officia Rakocziana 9 Exempl.” BEK K J98/19.

⁹⁶ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 60., 187., 133. jegyzet.

⁹⁷ HERRMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története. 1635–1935*. Bp. 1938. 87.

⁹⁸ *Lelki fegyverház* ... Eger, Püspöki Typographia, 1790. 220–226.

Függelék

Az *Officium Rákóczianum* kiadások jegyzéke

- Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1693.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. (1705 vagy előtte).
 „*Manualia, quibus titulus Officium Rakoczianum* ...” („Sod. Salut. ab Angelo Virginis, xenium, ex beneficentia rectoris sui Gregorii Subaric canonici Zagrabiensis ...” Ann. Litt. Zagrab. S. J. 1606–1772. (H. n., ny. n.) 1715.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1718.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1726.
Officium Rakoczianum ... Ed. novissima. Cassoviae, Typ. Acad. 1730.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1730.
Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rákóczianum* ... Buda, Nottenstein. 1732.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Typ. Acad. 1732.
Officium Rakoczianum ... *Sodal. B. M. V. in coelos assumptae Styrae* ... Styrae, Typ. J. Grünenwald. 1732.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officiosa pietatis exercitia ... *Officium Rakoczianum* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, Sumptibus Jo. Michaelis Sattner. 1737.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1739.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1742.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1744.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1745.
Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rakoczianum* ... Buda, ny. n. 1746.
Exercitia ordinaria Hominis Christiani, vulgo Officium Rakoazanum (!). München, (Güld. Almosen) 1749.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1750.
Officium Rakoczianum ... *Sodalitas Academicis B. V. M. in coelos Assumptae Coll. S. J. Viennae*. Viennae, Kaliwoda. 1752.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1753.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1754.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Landerer. 1756.
Szep ajtatosságokkal tellyes könyv ... *Officium Rakoczianum* ... Győr, Streibig. 1756.
Officium Rakoczianum, avagy ... *korábban Budán* ... Kassa, Akad. 1756.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1757.
Szep ajtatosságokkal tellyes ... *Officium Rakoczianum* ... (Győr, Streibig, 1757–60. k.)
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. 1759.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1760.
Vade mecum. Id est ... *ex Officio Rakocziano* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. (1763).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1765.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1766.
Officium Rakoczianum, melly most harmadszor ... Kassa, Akad. 1767.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. (1767).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1769.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.

- Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. 1770.
Officium Rakoczianum, avagy ... (4. kiad.) Kassa, Akad. (1771).
Officium Rakoczianum ... Viennae, L. Kalyvoda. é. n.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1772.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1772.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. 1772.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. (1773 előtt)
Vade mecum. Id est ... ex Officio Rakocziano ... Claudiopoli, Acad. S. J. 1773.
Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ... 3. Aufl. Grätz, Druck Widmanstatt. (1773).
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. Typ. 1779.
Officium Rakoczianum ... Buda, Univ. Typ. 1780.
Officium Rakoczianum ... *olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae. Poczaioviae,* Typ. Sac. R. M. et Reip. apud PP. Ord. S. B. M. 1780.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1780.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1782.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1783.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1783.
Officium Rákótiánium ... (!) Pest, Patzkó. 1789.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. ny. 1790.
Officium Rakoczianum ... Kassa, Fűsk. Landerer M. 1791.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1792.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1794.
Officium Rákóczianum, avagy ... Posony–Pest, Landerer. 1798.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1798.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1800.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Egypt. 1800.
Magyar Officium Rákótzianum, avagy ... Pest, Patzkó Ferentz. (1800).
Officium Rakoczianum ... H. n., ny. n., é. n.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1806.
Officium Rakoczianum ... Venetiis, Typ. Balleon. 1806.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1806.
Rakoczianisches Gebetbuch ... H. n., ny. n. 1807.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1808.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. 1817.
Rakoczianisches Gebetbuch ... Augsburg, Wolf. 1817.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1821.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. 1825.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Sumpt. Caroli Doll. Typ. Vid. Antonii Strauss. 1836.
Officium Rakoczianum ... Ed. aucta et emendata. Viennae, Mayer. 1855.
Officium Rakoczianum ... Nitriae, Typ. Schempek et Huszár. 1882.

ÉVA KNAPP

Ein volkstümliches Gebetbuch aus dem 17. Jahrhundert: die Geschichte des Officium Rákóczianum

Das Officium Rákóczianum ist eine beliebte Variante des in ganz Europa verbreiteten, auch in den religiösen Bruderschaften verwendeten Buchtyps des sog. Laienbreviers. Die anonyme Zusammenstellung wurde unter diesem Titel 1693 in Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) zum ersten Mal herausgegeben und erlebte bis 1882 mindestens 84 Ausgaben. Das Textmaterial geht zum Teil auf frühere Zusammenstellungen aus den 1640er Jahren zurück, die unter unterschiedlichen Titeln vor allem für die Marianischen Kongregationen der Jesuiten mehrmals herausgegeben wurden. Die Titelgebung erklärt sich daraus, dass ein *Manuale* von 1662, das ebenfalls in die Frühphase der Publikationsgeschichte gehört, von Fürst Ferenc Rákóczi I für die Kongregation Mariä Heimsuchung von Nagyszombat geschenkt wurde. Die Ausgabe von 1693 enthält nach den einleitenden Rahmentexten vierzehn sog. Cultus, darin insgesamt 22 Kleinoffizien zusammen mit Orationen, Litaneien, Hymnen, Psalmen, Meditationen und anderen religiösen Texten, wobei Texte liturgischen Ursprungs sowie Texte für die Privatandacht und für die Katechese in Vers und Prosa gemischt vorkommen. Im Schlussteil findet man Andachtsübungen und Gebete für die Tagzeiten. Für den Inhalt und Aufbau der verschiedenen Ausgaben ist eine grosse Variabilität charakteristisch.

Die Titelgebung weist während der Publikationsgeschichte eine grosse Vielfalt auf. Die meisten Ausgaben sind zwischen den Jahren 1730 und 1780 erschienen. Von der zweiten Hälfte des 18. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts nimmt die Bedeutung der Auszüge, der Ausgaben in den verschiedenen Nationalsprachen (Ungarisch, Deutsch) und der Werke mit wesentlich modifiziertem Inhalt allmählich zu. Die Mehrheit der Druckorte befindet sich in Ungarn, aber auch in Augsburg, München, Wien, Graz, Steyr, Zagreb, Počajev und Venedig sind insgesamt mehr als zwanzig Ausgaben erschienen. Etwa die Hälfte der Ausgaben wurde illustriert. In etwa ein Drittel der Editionen findet man neben den Frontispizen ganze Illustrationsserien. Das technische Niveau und die Ikonographie der Kupferstiche bzw. der Holzschnitte ist mannigfaltig. Unter den namentlich bekannten Illustratoren finden wir Franz Leopold Schmitner, Isabella Piccini, Johann Christoph Winkler und Sámuel Czetter vor.